

Ady értékelésének, befogadásának útját azért is fontos nyomon követni, mert az utókornak Adyhoz való viszonyulása az utóbbi fél század világnézeti harcainak történelmi tanulságait tárja föl.

Ady világirodalmi befogadását a fordítások felől nézve és mérve, megtévesztő képet kapunk: sok műve jelent meg idegen nyelveken — nemcsak vers, hanem novella is —, de ez nem jelenti az ismertséget is, azt, hogy benne él a külföld irodalmi tudatában. Bodolay Géza pl. Ady német recepciójával foglalkozik, s tapasztalatai ezt mutatják. Az Ady-versek lefordítása különben is nehéz és kétséges sikerű vállalkozás. Ezért arra gondoltam, hogy egy publicisztikai válogatással, melynek eszmei gazdagsága, gondolati súlya jobban megragadható, közelebb lehet őt vinni a külföldi olvasókhoz. Biztatásomra Vera Thies két fordításgyűjteményt is összeállított Ady prózai írásaiból, kelet- és nyugatnémet kiadó számára.

K. M.: A néhány fontosabbnak gondolt téma említése után tett stb.-kkel nemcsak azt akartam jelezni, hogy soruk még hosszan folytatható; éreztetni szeretném, hogy az Ady körüli feladatok garmadája akár egy külön intézetnek is bőven adna munkát, hosszú évekig. De honnan toboroznánk munkatársakat? Hisz oly kevesen vannak — vagyunk — Adyval foglalkozó, az ő szolgálatába szegődött kutatók, hogy tíz ujjunk elég a számbavételükre. Ezért ismételtük lemondóan a feladatok említésekor: de nincs rá ember... Fájó és sajnálatos tünet az iránta megcsappant érdeklődés, az újabb nemzedékeknek Adytól való eltávolodása, elfordulása. Ez pedig nemcsak a klasszikussá, „tananyaggá” vált költő hagyományos sorsa, hanem félresiklott irodalomoktatásunk hatása is. De ez újabb téma volna az Ady-kutatás számára.

SZŐKE GYÖRGY

„Talán eltűnök hirtelen...”

JÓZSEF ATTILA BETEGSÉGÉRŐL ÉS HALÁLÁRÓL

„1945 május elsején — nem egészen egy hónappal azután, hogy az utolsó német csapat is kitakarodott Magyarország földjéről — Budapest utcáin az ünneplő tömeg feje fölött, a zászlók között megjelent egy ifjú, bajszos férfi arcképe. Talán először történt meg, hogy — mint régebben a szenteket vagy az Istenfiát, s egy újabb szokás szerint a politikusokat — egy költőt emeljenek így vállra »in effigie«. A kép ugyanis egy költő képe volt. József Attiláé.” Így kezdi József Attilát méltató esszéjét Hubay Miklós (Látóhatár, 1964. 7.). Az 1945-ben már a világhír küszöbén álló költő hazai értékelését azonban évtizedekig zavarta két mozzanat, melyet hol a jótékony feledés, az elhallgatás, hol a dezorientáló torzítás csálka leple fedett. Nevezetesen a költőnek az illegális kommunista pártból való kirekesztése, illetve betegsége és annak gyógyítási kísérletei. Mindez ugyanis sehogyan sem illett bele a valóban szenteknek kijáró hagiográfiába.

Írók, alkotók patográfiájának felvázolása egyébként sem éppen hálás feladat: maga a műfaj is igen vitatott mindmáig. Mi az, aminek a kutatás fókuszába kell kerülnie: az élettrajzi adatoknak, avagy maguknak a műveknek az elemzése? Heinz Kohut a kérdésnek szentelt tanulmányában (*Jenseits der Grenzen der Grundregel*, in: „Introspektion, Empathie und Psychoanalyse”, Frankfurt a/M, 1977) megkülönbözteti az analitikusan orientált élettrajzot, illetve mélyélettrajzot, a patográfikus elemzést, valamint az írók, művészek kreativitásával foglalkozó kutatásokat. Már amennyire ezek egyáltalán széjjelválaszthatók...

József Attila első patográfusa, egyben a költő utolsó pszichiáter orvosa, Bak Róbert, aki évtizedekkel később, New York-i emigrációjában az amerikai analitikusok egyik vezető egyéniségévé vált, alig egy hónappal a költő öngyilkossága után nem minden kétely nélkül kezd bele József Attila betegségének szentelt, mindmáig időtállóan bizonyult tanulmányába, mely ugyanazon folyóirat, a *Szép Szó* hasábjain jelent meg, melynek egyik alapítója és még az előző számnak is egyik szerkesztője József Attila volt.

„A pathográfiák íróit — indítja írását 1938 januárjában Bak Róbert — több irányból fenyegeti az a veszély, hogy éppen a beteg művész leglényegesebb sajátosságainak érzékeltetése, egyes tényezők aránytalan kiemelése következtében, nem sikerülhet. A körtörténet kimerítő leírása a problémát mindaddig megkerüli, míg nem igyekszik a betegség megnyilatkozását és hatását magában az oeuvreben kimutatni, illetőleg részeire bontani. Az a sokrétű akadály, ami ekkor az objektív kutatás elé torlódik, módszeresen alig küszöbölhető ki. Ha ugyanis tisztán a pszichopatológia nézőpontjaiból és kategóriáival közeledünk a műhöz, félt, hogy fogalmaink nem eléggé érzékenyek és rugalmasak a mű bonyolult létrejöttének megértéséhez, és a magyarázó kísérlet széthull merev kategóriákra anélkül, hogy a költőt és alkotását a maga egészében megismertethette volna. Sőt, nem fog-e a pszichopatológus már kóros megnyilatkozást látni ott, ahol még a tisztán művészi szól, és csak a műszer durva, amivel a hangot felfogja, vagy hiányzó beleérző képessége csak patológiás tényeket ismer fel.”

Bak Róbert kételye a kompetencia vonatkozásában a továbbiakban szinte járványszerűen terjedt: jeles pszichiáterek és irodalomtörténészek mindmáig — jórészt feleslegesen — szabadkoznak, hogy a költő betegségét, annak szublimálását műveiben a másik „szakma” művelői láthatják teljességében. Holott, szabadkozásaik ellenére, nemegyszer meglepően jól közelítettek a lényeghez.

Az efféle — végeredményben igen rokonszenves — szabadkozásnak komoly tradíciói vannak: Freud Leonardo da Vincinek, illetve Jensen *Gradiva* c. kisregényének szentelt elemzéseiben csakúgy, mint Karl Jaspers Van Gogh-monográfiájában, hogy a „másik” oldalt, az irodalomtörténészeket és művészettörténészeket ne is említsük.

De térjünk vissza Bak Róbert írásához, s folytassuk a félbeszakított idézetet. „Ha pedig a másik irányból, az esztétikai szemlélet tág és bővíthető kereteiből kiindulva vizsgál (a pszichopatológus), nem mosódik-e el majd a határ — kérdi Bak Róbert —, ahol a művészen a már a patológiás felismerhető lenne, s a kóros forma és tartalom beleolvad a művészi alkotás szabad lehetőségeibe? Ezenkívül még a szubjektív tényezők fel sem sorolhatók.

Mindezek az akadályok szinte sokszorozódva merülnek fel előttem, mikor József Attila költészetének és betegségének kölcsönös vonásait elemezni próbálok, nemcsak azért, mert igazságos szeretnék lenni a költővel, kinek nagysága éppen a látzat mögötti, mondhatnám absztrakt valóság csodálatosan költői megragadása volt, hanem mert az utolsó évben kialakult súlyos betegség még nem zilálta szét alkotását; a művön inkább csak a fenyegető elmebetegség érintése látszik, s bizonyos negnyugvással érezhetjük, hogy József Attila költő tudott maradni az elmebetegség súlyos állapotában is.”

„A látzat mögötti, absztrakt valóság csodálatosan költői megragadása”: Bak Róbert helyesen érez rá József Attila költészetének egyik alapvető sajátosságára. Amiben viszont egy másik, későbbi patográfia szerzője (Varga Ervin, *degyógyászati Szemle*, 1966) paradox módon problémát lát: „A vers költői értékét — írja a pszichiáter szerző — számos olyan tulajdonság hozza létre, melyet a pszichiáter kórosnak ítélne: gondolati sűrítések, érzelmi kettősségek, jelentésátvittelek...” A továbbiakban pedig azt írja, hogy a költő „hasonlatai ... riasztóan sic!) plasztikusak”. Ugyanakkor Bak Róbert patográfiája sem tekinthető minden szempontból kimerítőnek, hibátlannak. Bak Róbert az anamnéziséből csaknem teljes egészében kihagyja József Attila gyermekkorát (az első, amit említ, egy pubertás-

kori öngyilkossági kísérlet), az utolsó hónapok eseményeit viszont igen jól részletezi. S ez a jelenség általánosnak mondható: annak ellenére, hogy az igen korai traumatizáló élményekre több jel is utal, annak ellenére, hogy ezek a korai élmények minduntalan visszatérnek motívumként verseiben, a kora gyermekkor csaknem teljesen kiesett a vizsgálódások köréből. Ezért is próbáljuk most — az utolsó hónapok leírása előtt — röviden összefoglalni egyrészt József Attila analitikus kezeléseinek izgalmas kérdéskörét, másrészt tömören vázolni az anamnesztikus adatokat.

A közvéleményt, s ezen belül a pszichiáter-pszichológus közvéleményt fokozottan foglalkoztatta és foglalkoztatja mindmáig József Attila analitikus kezeléseinek kérdése. A pszichoanalízissel kapcsolatos — Magyarországon évtizedekig hivatalosan is terjesztett — balhiedelmek ugyanis az olvasóközönségben elég szorosan és elég szerencsétlenül kapcsolódtak össze a József Attila-problémával. Mind a hivatalos ideológia, mind a közhit szerint a költő végzetét egyebek közt és nem utolsósorban az analízis okozta — és viszont: sokak szerint éppen József Attila tragédiája az egyik döntő bizonyíték az analízis káros hatására. Tovább bonyolítja a kérdést, hogy a két analízist (Rapaport Samu és Gyömrői Edit kezelték József Attilát) nemigen lehet kritika nélkül méltatni. (A Bak Róbert által alkalmazott kezelés alapvetően nem analitikus jellegű volt.)

József Attila ideges gyomorpanaszaival került Rapaporthoz, aki éppen az ilyen jellegű bántalmak specialistája volt. Rapaport igen jól látott meg egyes jelenségeket, így például az apához, illetve az apafiguraként értékelt személyekhez való viszonyt (József Attila apaképéről részletesebben: Szőke, *Kortárs*, 1979., ill. Szőke, in: *József Attila útjain*, 1980), de ugyanakkor kiderül az analitikus szerződés terén tanúsított nagyfokú liberalizmusa is: a pénzzavarokkal, anélkül tünetekkel küszködő költő számára felkínálta, hogy a honorárium egy részét kompenzálандó, éppen az ideges gyomorbetegnek szentelt könyvét rendezze sajtó alá. Az eredmény: mesterien stilizált szakkönyv született, az analízis pedig abamaradt...

Groteszkebb s tragikusabb a Gyömrői-analízis története. Az órákért a költő mecénása fizetett. Gyömrői így nyilatkozik évtizedek múltán: „Én azt mondtam Attilának, hogy ő hozza el nekem, amit Hatvány (a mecénás) ad, mert akartam, hogy tudja.” Ez természetesen függőséget, dependenciát hozott létre (a költő, nem véletlenül, *Gyermekké tettél* címmel ír verset analitikusához). Az analitikus diszkreció megsértéséről is maga Gyömrői tudósít: felvilágosításokat adott Juditnak, a költő élettársának (amiről József Attila természetesen tudomást is szerzett). S végül megint magát Gyömrőit idézzük (*Irodalomtörténet*, 1971): „Nagyon nagy bajban voltam, mert két hét múlva tudtam, hogy Attila gyógyíthatatlan (...) Ezért azt gondoltam, hogy nem kezelem úgy, mintha egy kezelhető beteg lenne, de nem hagyom el, fogom a kezét.” Ehhez csak annyit, hogy e két hét után az analízis még csaknem egy teljes évig tart...

S most térnénk rá az anamnesztikus, életrajzi adatokra. Anyja (paraszti származású, a fővárosban — miután férje elhagyja akkor, mikor Attila hároméves — mosásból és takarításból él; egy kései versében a költő a szappanos mosógőzből formál mintegy glóriát anyja feje köré) betegeskedik a graviditás alatt. Több terhessége megszakadt, egy fiúgyermekét kétévés korában temette el — mindez természetesen növelte az anya szorongását. Terhessége alatt állítólag azt jósolja egy jósnő az anyának, hogy fia híres ember lesz: ezért is kereszteli Attilának, a nagy hun vezérről, akit akkortájt tévesen a magyarok ősének tekintettek. A csecsemő táplálása hiányos és zavart: anyja napközben távol van, két nővére közül az egyik eteti, mint a költő egyik kései verséből (Iszonyat) kitűnik, eléggé drasztikusan. Az orális traumák sokasodnak, egyik alapvető élménye, hogy az anyja sütötte buktát megeszi, s ezért anyja elveri. Az anyja gyakran éjszaka is távol van, a három gyermek éheznek, végül lopják az ételt. 14 éves, mikor anyja hosszas szenvedés után rákban meghal; ekkor, illetve a temetés idején Attila vidéken van, élelemért. Az anyja és

az étel igen szoros egymáshoz kapcsolása, az anya halálának meg nem élése, e trauma lereagálásának vágya minduntalan visszatér majd verseiben.

Az orális, táplálkozási traumákhoz társulnak a szeparációs, elhagyatásos élmények. Hároméves, midőn apja elhagyja családját. Nem sokkal később az utcán elvész a gyerek. Négyévesen kórházban fekszik, skarláttal, anyja sokáig nem látogatja. Majd két évre — a család nyomora következtében — nevelőszülőkhöz kerül vidékre. A falusi környezetben idegenül hangzó keresztnév helyett másikat adnak neki, ami — kései feljegyzései utalnak rá — identitászavarhoz vezet.

Mind a rekonstruálható életrajzi mozzanatokban, mind önvallomásaiban, s nem utolsósorban költeményeiben tendenciózusan egymás mellé kerül az anya halála, az ezzel kapcsolatos büntudat és az önnön halálában realizálható büntetés (állandóan foglalkoztatja az öngyilkosság gondolata) az evéssel, illetve a nem evéssel.

Ha a költő gyermekkorának fentebb vázolt jellemzőit egybevetjük Silvano Arieti ismert pszichiátriai kézikönyvének (*American Handbook of Psychiatry*, Basic Books, New York, 1959) a skizofrén betegek gyermekkorával foglalkozó fejezetével, azt kell mondanunk, hogy az általa leírt jellemző családi konstelláció, korai élmények eltörpülnek a József Attila által megélt, megtapasztalt traumák láncolata mellett. S ez a röviden vázolt gyermekkor talán jobban megérteti élete utolsó hónapjait is, legfőképp az utolsó hónapét, amikor a késő őszi, hideg, szeles Balaton partján, rosszul fűtött szobában, nővéreivel egybezárvva, azok gondozására szorulva, miként, egykor, gyermekkorában, kiszolgáltatottan, dermesztő szorongásokkal és víziókkal telve, éhatatlanul megelevenednek, reprodukálódhatnak a koragyerekkori keserves élmények, traumák. Fiatalabb, hirtelenül megözvegyült nővérenek három gyereke is velük van: bennük is mintegy egykori magukat látja viszont, s leginkább ő maga a tehetetlen gyermek, akit ráadásul nővérei állandóan figyelnek is, félvén, hogy kárt tesz önmagában. *Mint gyermek, Gyermekként* — kései verseinek állandóan visszatérő motívuma most mindennapi életében is determinálódva válik. „Én mentem Attila bácsival a trafikba — dicsekszik két és fél éves kis unokaöccse —, vigyáztam rá.” A paranoid skizofrénia, a suicidium veszélye indokolja ezt a fokozott körültekintést, figyelmet, kontrollt, de mennyire növelik, fokozzák is ezek a valós élmények a paranoiditást, a kiszolgáltatottságot, az élettől való megválás vágyát! (Vö.: Szőke, Magyar Pszichológiai Szemle, 1983.)

Amit a betegség klinikai szakaszának neveznek, Bak dr. szerint 1936-ban kezdődik, a Gyömrői-analízis vége felé. Az analitikus sehogyan sem képes már visszaparancsolni a palackból kiszabaduló szellemet: a beteg agressziója immár közvetlenül rá is irányul, késsel fenyegeti őt is, a hozzá tartozó férfit is. (Bak dr. ebben a kórrajzban az események közelsége, s nem utolsósorban a politikai szituáció miatt nem említi, jóval később, 1971-ben az *International Journal of the Psycho-Analysis*-ben publikált, Freud emlékének szentelt előadásában azonban kitér arra is, hogy az illegális kommunista pártból kitaszított költő a kommunista szimpatizáns analitikusnőt egyebek közt feljelentéssel is fenyegeti.)

„Talán senkinek sem sikerült még — írja patográfiájában Bak dr. — az örület meginduló zavartságát, szorongását és páni félelmét, tanácstalanságát olyan realiztikus sorokba zárni, mint József Attilának.” „Eszméim közt, mint a majom a rácsok közt le és föl vicsgorgok és ugrándozom” — írja egyik ekkori versében, s egy másikban plasztikusan írja le a reá váró jövőt: „ha majd egész valómmal kancsítok”. Hölderlini sors? Életútjukban, gyerekkorukban találhatunk párhuzamosságokat, s talán a betegség kifejlésében is. A „mi lett volna, ha...” kérdésére, ha a betegség hangos tünetei elcsitultak volna, mint Hölderlin esetében, s nem a vasúti síneken végzi életét, természetesen nem lehet válaszolni. A zárt osztályra vitetés éhatatlanul ártott volna, hiszen mikor magánszanatóriumba szállították, s ezt a tényt természetesen titkolni igyekeztek, egy szenzációéhes riporter máris a Lipótmezőre kerülésről írt, úgy, hogy barátai az ennél mégis csak szelídebb reális tényt voltak cénytelenek cáfolatul közölni. 1936 nyarán vagyunk. Gyömrői a nyilván sikertelen analízis után pszichiáter nagybátyját, Hollós Istvánt, a magyar pszichoanalitikus

egyesület egyik alapító tagját hívja segítségül — így kerül a beteg költő az elme-klinikán működő Bak dr.-hoz, aki meglátván a fenyegető klinikai állapotot, szanatóriumba viteti, ahol — ahogy írja — „erőteltjes kezelést” (minden valószínűség szerint insulin-sokk kúrát) alkalmaznak. „Akkoriban — szól egy nyilatkozatában (*Film, Színház, Muzsika*) 1985-ben Kun Miklós professzor —, még Freudnak az a tanítása bizonyult hitelesnek és követendőnek, hogy a súlyosabb elmebetegség ellen nem analízissel, hanem csakis testi, fizikai gyógymóddal kell küzdenünk. Így hát József Attila analitikusa (Bak Róbert dr.) lelkiismeretesen és szabályosan intézkedett, amikor a költőt klinikai kezelésre küldte. Csak jó húsz évvel később (...) derült ki, hogy a skizofrénia is gyógyítható analízissel.”

A kezelés viszonylagos tünetmentességet hoz létre. A költő megfeszített ütemben dolgozik. Utolsó kötetét rendezői sajtó alá, melynek címe is szimpotomatikus: *Nagyon fáj*. Azonos című, megrázóan szép, a skizofréniát egyszerre belülről és kívülről is ábrázoló versének „egy-egy szakasza mögött — írja Bak dr. — a schizophren gondolkodászavarnak előfutárjai húzódnak meg, de a tökéletes művészi átdolgozás teljesen eltakarja azokat.”

Hogy ez mennyire így van, igen plasztikusan tanúsítják az utolsó hónapok versei. S mintegy bizonyító értékű barátja, Németh Andor visszaemlékezése kettejük nyilvános vitájára 1937 februárjában, a Cobden-szövetségben, a költő és a kritikus viszonyáról. „Az előadásomba kapcsolódott ugyan — írja Németh Andor —, amelyben arról volt szó, hogyan lesz az élményből költemény, de aztán bele-süppedt a saját mélységeibe, és azt magyarázta a hallgatóság őszinte megbotránkozására, hogy a költő nemcsak a gondolatait fejezi ki, hanem a testi állapotát is, és hogy egyik szép új versének tulajdonképpen az az alapja, hogy már régen ki kellett volna mennie a klozetra, de visszatartotta magát.” Az idézett mozzanatra Németh Andor több írásában is visszatér. „Egy költeményén kimutatta szakaszról szakaszra, sőt, sorról sorra — írja egy másik emlékezésében —, a beléjük ötvözött triviális élménytartalmakat. Az volt az érzésem, hogy beteges exhibicionizmussal becsmérli önmagát, kiszolgáltatja közönségének művészete legbensőbb titkait, kajánul felbontja alkotóelemeire, amit az ihlet önfelelt pillanatában átszublímált és összhangba hozott.” (Németh Andor: *A szélén behajtva*. 1973.)

Melyik lehet vajon ez a költemény? Nyilván megjelent, ismerjük, azonosítani azonban — éppen ez bizonyítja az átlényegítés teljességét és tökéletességét — se-hogyan sem tudjuk. A költő nem irodalmi alkotásaiban a patogén tartalmak közvetlenebbül jutnak kifejezésre. Ugyanazon tartalmak verseiben másként csapódnak le: a sokat emlegetett „Szabad ötletek” asszociációival, [1] a korábbi versváltozatokkal egybevetve a versek végleges szövegeiben sokkalta nagyobb a kohézió, erőteljesebb és befejezettebb a szublímálás, az átlényegítés: versei éppen végletes rendezettségükkel hatnak igazán.

Ezt bizonyítja a szövegek egybevetése is. Példaként egy nem publikált feljegyzéséből szabad asszociációinak egy láncolatát, majd pedig abból fakadó, formálódó ismert verssorát idézzük. „A nap, az est. Vámház tér. Dinnyék. Rakodópart, lépcsők” — olvashatjuk a „*Sárgahajúak szövetsége...*” kezdetű asszociációsorozatban. [2] Ebből születik *A Dunánál* kezdő sora: „A rakodópart alsó kövén ütem, / néztem, hogy úszik el a dinnyehéj.” Hasonló folyamatot érzékelhetünk a versek korai variánsainak a végleges szöveggel való egybevetése során is. A *Kései sirató* egyik ismert sora így formálódik: „Mint utolsó ringyó, ha odaintik...” — „Mint senki lánya, ha odaintik...” — és végül: „Mint lenge, könnyű lány, ha odaintik...”

A csapongó, nemritkán valóban kóros mozzanatokot is tartalmazó fantáziák a versekben szublímálódnak, a patogén tartalom átlényegül. Műveinek izolált patográfiai vagy irodalmi elemzése önmagában nem vezet, nem vezethet alkotáslélektani sajátosságainak feltárásához: a kettő egybehangolása szolgálhat valóban tanulságokkal a költő igazi megértésében. Mindezt azért is említjük, mert mind akkori barátai, mind mai olvasói nehezen hitték — hiszik — el, igyekeztek nem elhinni

eltagadni, hogy a költő pszichésen beteg. S valóban, mintha éppen pokoljáró verseinek plasztikus tisztasága feledtetné a komor valóságot.

Ekkor, 1937 tavaszán veszi kezdetét a Flóra-szerelem, s ennek már-már nem evilági, transzcendentális sfkján teremti újjá önmagát is, a világot is a költő. A szó egyenes értelmében is földöntúli szépségű versekben, „űrök, szívek mélyein túl” teremtmény egy új, kozmikus világot. Amiben megfigyelhető ugyan a skizofrén gondolkodásra jellemző restitúciós, újjáteremtési törekvés, az átlényegítés azonban talán éppen ezekben a versekben a legmaradéktalanabb. Ma már Flóra — Illyés Gyuláné — forrásértékű emlékezései is nyilvánosságra kerültek. A könyv elemzése, értéke-ése nyilván nem e tanulmány feladata. Flóra szándékainak tisztaságához nemigen érhet kétség. Megismerkedésük mozzanata mindenestre szimptomatikus: a pszichológus Flóra a legismertebb pszichodiagnosztikus tesztet, a Rohrschach-tesztet csinálja meg József Attilával. Illetve csinálná: a tíz táblából álló teszt ötödik táblája után leáll: „... én ajánlottam, hagyjuk abba — írja. — Eredménye megdőbentett, tehetségéhez képest annyira szokatlan tüneteket is mutatott.” A teszt egyes tábláinak ún. felszólító jellege akkortájt ugyan még nem volt egyértelműen isztázott (egy évtizeddel később Mérei Ferenc tett erre briliáns kísérletet), a sejtés zintjén azonban tudták, tudhatták akkor is már, hogy éppen a következő, hatodik ábla igen intim vonatkozásokat ugrathat elő. („Felszólító jellege — írja e tábláról később Mérei —, a személy szexuális helyzete, az én viszonyulása a szexualitás-oz.”) Az előző, ötödik tábla pedig — tehát az, amelyik után Flóra a vizsgálatot bbahagyta — a realitásérzék zavarainak diagnosztizálása szempontjából kritikus, ily módon a skizofréniát, a szuicid veszélyt is jelezheti. Mindez, persze, feltételes ódban: nem tudjuk, észlelte, észlelhette-e ezeket a mozzanatokot Flóra; a teszt-eltétel abbahagyása mindenestre talán nem egészen véletlen.

Ne feledjük: Flóra nem pszichológus kezelője volt József Attilának. Mégis yómrői Edit fentebb említett nyilatkozatával — mely szerint tudta, hogy beteg, em kezelhető, de nem akarta elengedni, fogni akarta a kezét — sok tekintetben gybecseng az, amit Flóra ír: „... azt éreztem, nem hagyhatom el őt ilyen veszély- en. Hivatásom a gyógypedagógia. Arra esküdtem föl. A segítségnyújtás vágya is het szenvedély.”

Ekkor, 1937 nyarán már komoly pszichotikus jelek, kóros kulcsészlelések jelent- eznek. *Három* gyufaszálat talál a gyufaskatulyában, *három* levelet kap a szeretett őtől, a *Szentháromság*, a Szent család, ahová Szent József is tartozik (gondoljunk saládnevére), s ennek kapcsán az anyával való egyesülés vágya, majd, miután ba- átja meggyőzi, hogy pszichiáterhez kell fordulni, ahová együtt mennek el, annak ész- lése, hogy ott is, Benedek László pszichiáterprofesszornál, barátjával együtt *háрман* sznek... Ennek kapcsán idézte Bak dr. Gruhlet: „a beteg nem tudja, *mi*, csak hogy *va- umi* van a dolgok mögött (...) A dolgok szimbolikus jelentőséget kapnak, és a schi- ophren beteg maga sem tudja megmondani, miért.” Ekkor kerül ismét szanató- umba. Majd november elején, midőn mecénása nem tudja tovább viselni a ma- ánszanatóriumi kezelés növekvő költségeit, a tébolydába szállítást viszont minden- on el akarják kerülni, utazik Balatonszárszóra, nővéreihez. Sír és sír. A verseiben ár költészetté szublimált gyermekkor újra fenyegető valóságként átélve tér visz- za tudatában. A szerelemben, a megalkotandó, új világba vetett hit egyre inkább a iúttalanságba torkollik. Pedig még ekkor is dolgozik: legszebb, legmeggrázóbb ersei ekkor születnek, „a halál partszegélyein”, ahogy egyik költeményében írja. gy antifasiszta ihletésű, európai költők antológiájába fordít verseket. Victor Hugo erseit olvassa. Kis unokahúga gyermeki módon magyarra etimologizálja, értel- ezi az *Ultima verba* címet. „Attila verse” — így olvassa a költőnek. Aki immár agára vonatkoztatva olvassa újra hangosan: „*La conscience humaine est mor- ...*” („Az emberi értelem meghalt...”)

Békésen, „tünetmentesen” telik az utolsó nap. Önmagát is meg akarja tévesz- ni, vagy csak környezetét? Könnyű az utólagos magyarázat: nyilvánvaló diszsi- ulálásról (a szimulálás ellentéte: a tünetek elleplezése) van szó. Több levelet is

ír: nővérei nem sejtik, hogy ezek búcsúlevelek. El is érkeznek a címzettekhez. Az utóbbi időben (talán a gyógyszeres kezelés következtében) tántorgó betűk ismét rendezettek, formáltak, a stílus is végletesen csiszolt, határozott. Akárcsak a szándék. Verseinek kora ifjúságától vissza-visszatérő vonatmotívuma formálja végzetét: a balatonszárszói vasútállomáson egy áthaladó tehervonat két vagonja közé hajtja fejét. Halála hírért a falu bolondja jelenti nővéreinek.

Annak ellenére, hogy szinte egész életében a halált kereste, hogy a fenyegető suicid veszélyre Bak dr. több ízben is figyelmeztetett, hogy a megírt búcsúlevelek egyértelmű és végleges szándékról tanúskodnak, sokan — pszichiáterek is, irodalom történészek is — mindmáig a véletlen baleset verzióját vallják. [3] Talán azért, mert így esetleg könnyebb elfogadni, avagy nem elfogadni a végzetet, a sorsszerűséget.

„A vonat elé vetette magát egy fiatal író. József Attila borzalmas öngyilkossága” — ezzel a kissé „blickfangos” címmel tudósít a *Pesti Hírlap*. Közvetlenül a cím alatt a költő egyik utolsó, mind ez ideig ismeretlen, ikonográfiájában nem szereplő fényképe. „Bár a múlt esztendőben munkaképes volt — olvashatjuk a rövid írásban —, és sokat dolgozott, betegsége ez év nyarán hirtelen oly mértékben súlyosbodott, hogy szanatóriumi kezelés vált szükségessé. Három hónapi szanatóriumi kezelés után betegségében javulás mutatkozott, és akkor két nővére magához vitte Balatonszárszóra. Ott legutóbb körülbelül egy hónapig tartózkodott. Csütörtökön barátai meglátogatták, és jövő terveiről beszélgettek vele. József Attila péntek este izgatottan járt-kelt a balatonszárszói állomáson, de a vasúti alkalmazottak nem sejtették, hogy öngyilkosságra készül. Amikor a Siófok felől jövő nagykanizsai tehervonat a váltókon keresztülhaladt, az író a mozdony elé vetette magát. [Tévedés: két vagon közé dugta fejét és karját. — Sz. Gy.] A kerekek keresztülmentek rajta, és borzalmasan összeroncolták csigolyáját meg a jobb vállát. Nyombar meghalt. Holttestét a balatonszárszói halottasházba szállították. A mindössze 33 éves József Attila a háború utáni magyar lírának egyik feltűnő tehetsége volt.”

Így a legelső nekrológ. A *Nyugatban* egykori barátja, mind az irodalomban mind a magánéletben vetélytársa, Illyés Gyula búcsúztatja: „Kortársak, bajtársak eszmetársak voltunk, s mégis szinte kegyetlen szántsándékkal mennyi kínzó ellentétet vetett közénk a sors (...) Rendkívülit adott eddig is. Mindezt a korai, ifjú halál fényében még tisztábban látjuk. Most láthatjuk majd, hogy mindig milyer meredélyen járt. Vibráló nyugtalan műve hirtelen kerek egész lett...” [4]

A szárszói temetésen a *Szép Szó* nevében Ignótus Pál búcsúztatta: „József Attila ki itthagytál minket, ki nem hallasz minket, kit mi nem látunk soha többé — aki a Te szavaddal szólva, lelked léggömbjét eloldtad tested kosarától, hogy az Anyá hoz, a nagy Űrbe felszálljon —, eljöttünk Hozzád, hogy megköszönjük azt a har minckét esztendőt, amely Neked nyomorúság és fájdalom volt, nekünk pedig fáj dalmas emlékezetű dicsőség (...)”

Mónus Illés a *Népszava* szerkesztőjeként, de az egész magyar munkásosztálj nevében szól a sírnál. Joggal tehette: baráti és elvtársi szeretetét, becsülését Józse Attila mindvégig érzékelhette. Viszonyuk mentes volt mindazoktól a feszültségek től, melyek József Attila és az illegális kommunista párt kapcsolatát nehezítették majd megszakították. Ahonnan szűkkeblű, dogmatikus-ostoba módon kitaszították melynek dogmatikus-korlátolt álláspontjától távolodott. „A munkásság — mond Mónus Illés a sírnál —, nem felejt el a szegények költőjét, József Attilát, a magya költészetnek s a világ szocialista költészetének büszkeségét, aki utolsó pillanata dig, nagy testi-lelki megpróbáltatásaid s önmagadba fordulásod idején is, példása hű voltál az eszmékhez, amelyeknek legszebb magyar kifejezéseit Néked köször hetjük. Verseidet meg fogja tanulni a népnek apraja-nagyja; fájdalmaid és szer vedéseid örökre visszhangoznak majd azokban, akiknek fájdalmaid és szenvedése gyönyörű szép szívedbe zártad. József Attila, büszkeségünk és pótolhatatlan vesz teségünk, pihenj békében.”

A *Szép Szó* emlékszámában barátai és írotársai búcsúznak tőle. Németh And

utolsó olvasmányának, a Victor Hugo-versnek már-már szimbolikus mozzanatait emeli ki, miután a meg nem emészthető végzetet megfogalmazza: „A lassú és bizonyult folyamatot, mely arra készítette József Attilát, hogy itthagya a számára mind értelmetlenebbé, ízetlenebbé és varázslatosabbá váló világot, betegségnek nevezi az elvonatkoztató orvostudomány (...) A valóság, amelyet mindenáron költészete akart szublimálni, végül is elpusztította a példátlan következetességgel kísérletezőt, körülbelül úgy, ahogy a rádium is szétroncsolja lassan a vele kísérletező tudós szervezetét (...) Életének utolsó hetében, amikor már el volt tökéelve, hogy elpusztítja magát, utolsó olvasmányából, a tehervonatokkal különben semmi vonatkozásban nem álló Victor Hugó-i ódából, az *Ultima verbából*, melyet le kellett volna fordítania, is öngyilkossága szcenáriumára utaló parancsot olvasott ki (...): a halálra való készülődése közben szíven ütötte a *prunelle rougie*, mely a mozdony vörös éllámpájához hasonlatos; az *il s' accroupit* emlékezetébe idézte egy régi versorát: »Vonat elé *leguggolni*!«; az *értelem meghalt*, ezt magára vonatkoztatta...»

A *Szép Szó* emlékszámában Remenyik Zsigmond átkokat szórt maga, a költő, a barátai, szerelmei, ismerősei s az egész kor fejére: „Nagy költőtársunk is legyen átkozott, halálában éppúgy, mint életében volt, az értelemben és a jóságba vetett hite váljon semmivé egy gonosz kor ostoba kalapácsainak csapásai alatt. Tiszta emléke, mely él és élni hivatott, váljon legendává és elretentő példaképpé, élete és munkái pedig váljanak vádló és soha szünni nem akaró bizonyítékáivá ennek a lucskos, gonosz, sárban és ködben hentergő világnak.»

A *Szép Szó* eme emlékszámában szerkesztőtársa, Fejtő Ferenc az irodalomtörténeti igényű besorolásra tesz máris eredményes — és időtálló — kísérletet: „A babonát, hogy kortárs nem, csupán az idő ítélhet ügyében, elvetjük. József Attila igazán nem kétséges. Az egyetlen volt Adyék generációja után, akinek megadatott a tökéletesség képessége, s akinek nem néhány verse, hanem egész műve megérdemli az örökkévalóságot.»

„Adalék és alkotás maradt utána, érdekesség, szépség, rengeteg” — írja ugyanebben a számban másik szerkesztőtársa, Ignótus Pál, aki egyben a költő halálával kiváltott, már-már hiszterikus vád- és önvádáradatnak is józanul véget kívánt vetni. — „És mindennek a közepében egy sötét pont, melyre állandóan célzott. Talán ez az a pont, mit a *paranoid skizofrénia* góciának minősíthetünk (...) Rádírozzuk ki ezt a pontot, egyebet úgysem tehetünk vele. A sötétség: fényhiány, tehát nem létezik. A világossággal törődünk, amit maga körül árasztott. (...) Tisztelettel vegyük tudomásul akarátát. Ne átkozódjunk, barátaim, s ne föllebbezzünk irodalomtörténeti igényperekkel az ítélet ellen, amelyet ő maga mondott ki, a léttel folytatott válóperében. Az örvénylő negatívumtól, mely önudatát elnyelte, hasztalan pereljük őt vissza. Értjük be, amivel ő nem tudta beérni: a tényleges József Attilával. Ránk a szép szó erkölcsét hagyta örökül, az érv és a tagolt kifejezés hitét, a megfogható elevenség szeretetét, a diadalmas józanság és a felsőbbrendű egészség hipotézisét.»

JEGYZETEK

1. Néhány példát idézünk a „Szabad ötletek jegyzéke két ülésben” című, 1936. május 17-én kezdett asszociációsorozatból (az anyagnak csak egy része publikált; mi a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött PIM J. A. 628. kézirat lapszámaiból tüntetjük (fő), egybevetve azokat a párhuzamba hozható versbéli megformálással:

SzÖ: „Őt olyasmért verték, amit soha nem tett volna.” (1. o.)
 „Pedig engem, nem is tudom miért, vertek...”
 (Levegőt!)

SzÖ: „... Hisz azt az anyaföld magától megtermi talán...” (24. o.)
 „... a maga módján itt is megterem
 az áldott anyaföld...”

(Elégia)

SzÖ: „A hisztéria is rák az emberen, a bánat rág az emberen...” (86. o.)

„S az emberiségen, mint rajta a rák,
Nem egy szörny állam iszonyata rág...”

(Thomas Mann üdvözlése)

SzÖ: „... az analitikus a kurva fordította...” (94. o.)

„Fordított ringyó, ki a kötelesség...”

(Te rongy, ki szeretni...)

SzÖ: „... mert vertek, mert csak azt akarták, hogy dolgozzak és nem engedtek játszani...” (96. o.)

„... szép szóval oktasd, játszani is engedd...”

(Levegőt!)

SzÖ: „A Gyömrői már régen megöregszik, amikor te még fiatal leszel...” (174. o.)

„Majd megöregszel és bánni fogod,
hogyan bántasz, — azt, amire büszke vagy ma...”

(Majd megöregszel...)

2. A „Sárgahajúak szövetsége” háromlapnyi terjedelmű, magántulajdonban levő kézirat. A tulajdonosok szíves engedélyével idézek belőle. A kézirat rektóin látható a mind jellegében, mind feltételezett keletkezési idejében a „Szabad ötletek”-kel rokon szöveg. Az elejét idézzük: „Sárgahajúak szövetsége. Vörshajúak szövetsége. King’ s Dom. A capella. Pappenheim. A tömeggyilkos levelezőlapja. Fodor Markus a tanár. Véeres arc. Szipákolt. Maga örülni fog ennek. Tanakodnak a kávéházban. Az egyik ujj a másikon. Juditnak nem fogom megmutatni. Iszonyat, rémület, zúgás. Ugrabugra. Kőd bogra.” (Vö.: Kortárs, 1987. december.)

3. A halál, az öngyilkosság eltökélt, végleges szándékáról tanúskodik a halála napján írt négy búcsúlevelével (Flórának, Juditnak, Bak Róbertnek és Cserépfalvi Imrénnek); az első Illyés Gyuláné könyvében, a további három a *József Attila Válogatott levelezése* c. kötetben lett közzétéve, de az a körülmény is, hogy halála napján a balatonszárszói trafikban járt; csak másnap derült ki, hogy zsilétpengék között válogatott, holott borotvakészletét nővérei már régen eldugták (vö. József Jolán: *József Attila élete*. Cserépfalvi, Budapest, 1940.). A „véletlen szerencsétlenség” verzióját vallja Varga Ervin fentebb idézett patográfiájában, Balogh László a Nagy magyar írók sorozatban megjelent művében (*József Attila*. Gondolat, 1969.) és részben András Zoltán (Egy kórrajz margójára. Korunk, 1967. 12.).

4. Kettejük viszonya még külön elemzésre vár. Ne feledjük azonban, hogy a feszítő ellentétek jóval korábban kezdődtek: Illyés Gyula is udvarolni kívánt Vágó Mártának (vö. Vágó Márta: *József Attila*. Szépirodalmi, Budapest, 1975.), de — József Attila javára — visszalépett. Elgondolkodtató az 1931-ben Csikbércen készült fényképsorozat is (I. Négyszemközt az utókorral. József Attila fényképeinek ikonográfiája. Budapest, 1980. 70—77. o.): „a többiek (köztük Illyés) trefásan József Attila kívánságára támadtak rá botokkal, törökkel” (uo. 73. o.). Érdemes figyelmesen megnézni a két költőt ábrázoló felvételeket. Említést érdemel az a különös körülmény, amely mind ez ideig elkerülte a kutatók figyelmét, bár a tények külön-külön ismertek voltak. József Attila többször volt vetélytársa a szerelemben író, illetve költő kortársainak. Elsőként Sándor Kálmánt említhetjük: ő az, akire — nevének említése nélkül — Flóra hivatkozik idézett könyvében, hogy három ízben volt vetélytársa József Attilának: Révay Évánál, Párisban (erről részletesebben I. Szöke: *József Attila anyaképeinek formálódásai*. Kortárs, 1982.), Wallesz Lucánál és végül — Flóránál. Közismert, hogy Szántó (Pál) Judit elvált férje Szántó Gyula (írói nevén Hidas Antal) volt, s többek — köztük József Jolán és részben maga Szántó Judit — szerint is a féltékenység föl-fölizzott József Attilában. Talán kevésbé ismert, hogy Szántó Juditnak egyik, József Attilát megelőző élettársa az a Fenyő László költő volt, akivel ettől függetlenül is komoly konfliktusai voltak József Attilának (vö. József Jolán: *József Attila élete*; ahol F. kezdőbetűvel jelöli

a nővér azt a költőt, aki enyhén szólva nem fair módon József Attila helyett vette föl verseinek honoráriumát, s ez József Attilát olyannyira bántotta, hogy nővére könyvének tanúsága szerint haláláig tárcájában őrizte Fenyő László ezzel kapcsolatos levelét). — Utalás történik Fenyő László személyére, illetve József Attila ezzel kapcsolatos féltékenységére Szántó Judit nemrég publikált emlékirataiban is (Szántó Judit: *Napló és visszaemlékezés*. Múzsák Közműv. Kiadó, Budapest, 1986.), valamint Murányi Gábornak a kötetet kísérő kommentárjaiban.

Ha sorba rakjuk ezeket a tényeket, nyilvánvalóvá válik, hogy vajmi nehéz ezt a sort a véletlen művének tekinteni. József Attila nem utolsósorban költőként akart több és jobb lenni az említetteknél. A jelenség részletesebb elemzése természetesen nem képezheti e tanulmány tárgyát. Vallomásszerű szavaival Illyés egyébként eléggé egyedül áll a felsorolt írók között.